

Потоп. Т. 2

КУПИТИ

«Потоп» — друга частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, до якої входять також романи «Вогнем і мечем» (вийшов у цьому ж видавництві 2006 року) і «Пан Володийовський». Твір присвячений боротьбі Речі Посполитої зі шведською навалою у XVII ст. Письменник показав шляхетську анархію, що панувала в країні. Зрадникам вітчизни — могутнім князям Радзивіллам та їхнім посіпакам — він протиставив жменьку патріотів, довкола яких поступово збиралися основні сили визвольного руху.

Головною дійовою особою «Потопу» є Кмитиць, котрий, раніше пихатий і свавільний шляхтич, стає самовідданим воїном, який разить шведів під мурами Ченстоховського монастиря. Численні пригоди Кмитиця, посилюючи цікавість сюжету, дають авторові змогу розкрити перед читачами широку панораму життя феодальної Польщі.

СВІТОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

ТОМ 2

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

У трьох томах

Henryk Sienkiewicz

POTOP

TOM DRUGI

PAŃSTWOWY INSTYTUT WYDAWNICZY

WARSZAWA

Генрик Сенкевич

ПОТОП

ТОМ ДРУГИЙ

З польської переклав Євген Литвиненко

Перекладено за виданням:

Henryk Sienkiewicz. Potop. Powieść. T. 2. Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

This publication has been supported by the ©POLAND Translation Program

Ілюстрації публікуємо з дозволу
The National Film Archive, Poland

«Потоп» — друга частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, до якої входять також романи «Вогнем і мечем» (вийшов у цьому ж видавництві 2006 року) і «Пан Володийовський». Твір присвячений боротьбі Речі Посполитої зі шведською навалою у XVII ст. Письменник показав шляхетську анархію, що панувала в країні. Зрадникам вітчизни — могутнім князям Радзивіллам та їхнім посіпакам — він протиставив жменьку патріотів, довкола яких поступово збиралися основні сили визвольного руху. Головною дійовою особою «Потопу» є Кмитиць, котрий, раніше пихатий і свавільний шляхтич, стає самовідданим воїном, який разить шведів під мурами Ченстоховського монастиря. Численні пригоди Кмитиця, посилюючи цікавість сюжету, дають авторові змогу розкрити перед читачами широку панораму життя феодальної Польщі.

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

© Литвиненко Є., український переклад, редагування,
коментарі, 2017

© The National Film Archive, Poland, 2018

© Видавництво «Богдан», 2018

РОЗДІЛ І

Вірний Сорока віз свого полковника дрімучими лісами, сам не знаючи, куди їхати, що робити, в який бік спрямувати свій шлях.

Кмитиць був не лише поранений, а й оглушений пострілом. Сорока час од часу змочував у відрі, що висіло біля сідла, ганчірку й обмивав пораненому обличчя. Іноді він зупинявся біля лісового струмка чи озерця, щоб зачерпнути свіжої води. Але ні вода, ні привали, ні біг коня не могли отямити пана Анджея. Він лежав як мертвий, тому жовніри, котрі їхали з ним, люди досвідчені менше, ніж Сорока, затурбувалися, чи живий полковник.

— Живий, — відповідав їм Сорока, — через три дні сидітиме на коні, як і ми з вами.

За годину Кмитиць розплющив очі, й із губів у нього злетіло тільки одне слово:

— Пити!

Сорока підніс йому до рота баклажку з чистою водою, але від нестерпного болю пан Анджей так і не розтиснув губів — і не зміг попити. Він уже не впав у забуття, але ні про що, одначе, не питав, немовби нічого не пам'ятав. Широко розплющеними каламутними очима дивився на лісову гущавину, на клапті блакитного неба над головою, що проглядали крізь просвіти поміж листям, і на своїх товаришів, дивився, ніби пробудившись од сну або протверезившись від похмілья. Без слів дозволяв він Сороці перев'язувати голову, не стогнав, коли той знімав пов'язки. Напевно, холодна вода, якою вахмістр обмивав рану, була йому приємною, бо очі Кмитиця часом усміхалися.

А Сорока втішав його:

— Завтра, пане полковнику, лихоманка мине. Дасть Бог, живі будемо.

Надвечір лихоманка й справді почала спадати, а на заході сонця і погляд прояснів.

— Що то за шум такий? — зненацька запитав пан Анджей.

— Де? Ніякого шуму тут нема, — відповів Сорока.

Шуміло, мабуть, тільки в голові у пана Анджея, бо вечір стояв погожий. Косі промені призахідного сонця пронизували густі нетрі,

освітлюючи лісові сутінки й золотячи червонясті стовбури сосен. Не віяв вітер, лише де-не-де з ліщини, беріз і грабів спадало на землю листя та лякливий звір із легким шурхотом утікав від вершників у глибокий ліс.

Було прохолодно. У пана Анджея, очевидно, знову почалася лихоманка, бо він кілька разів повторив:

— Вельможний князю, вороги ми не на життя, а на смерть!

Уже зовсім стемніло, і Сорока подумував про ночівлю. Але вершники вступили у сирий бір, під копитами зачавкотіла багнюка, і загін ішов далі, щоб вибратися на вищу й сухішу місцину.

Їхали годину, другу, і все ніяк не могли проминути болота. Тим часом знову посвітлішало, вийшов місяць уповні. Раптом Сорока, який їхав попереду, зіскочив із сідла й заходився роздивлятися лісовий ґрунт.

— Коні тут пройшли, сліди видно на болоті, — висновив він.

— Хто ж міг проїздити, якщо й дороги ніякої нема? — зауважив один із жовнірів, які підтримували Кмитиця.

— А сліди є, та ще скільки! Он там, поміж соснами, чітко видно.

— Певно, худоба ходила.

— Не може бути. Нині не час худобу в лісі пасти, та й відбитки копит виразні, тут якісь люди проїздили. Добре б знайти хоч смолярню.

— То їдьмо слідами.

— Їдьмо!

Сорока знову скочив у сідло, і вершники рушили. У торфянистому ґрунті весь час добре виднілися сліди копит. При місячному світлі можна було навіть розрізнити, що вони немовби зовсім свіжі. А проте коні грузли в болото до колін і вище. Жовніри вже стали побоюватися, чи не відкриється попереду ще глибше болото. Але через якихось півгодини вони відчули запахи диму та смоли.

— Десь тут смолярня! — сказав Сорока.

— А онде! Іскри видно! — показав один із вершників.

І справді віддалік вився червоний племенистий дим, а довкола нього танцювали іскри від тління під землею вогнища.

Під'їхавши чимближче, жовніри побачили хату, колодязь і великий сарай, збитий із соснових колод. Здорожені коні заіржали, у відповідь із сараю пролунало іржання цілого табунка, і тої ж хвилини перед вершниками виросла постать у кожусі навиворіт.

— Чи багато коней пригнали? — крикнув чоловік у кожусі.
— Гей, хлопче! Чия смолярня? — звернувся до нього Сорока.
— Хто ви такі? Звідкіля взялися? — з переляком та подивом у голосі запитав смоляр.

— Не бійся! — відповів йому Сорока. — Ми не розбійники!
— Їдьте своєю дорогою, нема чого вам тут робити!
— Стули писок і веди нас у хату, допоки честю просимо. Ти що, хама, не бачиш, що ми пораненого веземо?

— Хто ви такі?
— Гляди, щоб я тобі з рушниць не відповів. Ліпші від тебе, хлопче! Веди до хати, а то зваримо тебе у твоїй же смолі.

— Самому мені од вас не відбитися, ну та нас більше буде. Головою накладете!

— І нас більше буде, веди!
— Ну й ідіть собі, мені що до того!
— Дай нам попоїсти, що знайдеться, і горілки. Пана веземо, він заплатить.

— Якщо живим звідси поїде.
Так розмовляючи, вони увійшли в хату, де у печі горів вогонь, а з горщиків, що стояли на підлозі, пахло тушкованим м'ясом. Хата була порівняно простора. Сорока відразу завважив, що попід стінами стоять шість тапчанів, завалених баранячими шкурами.

— Та тут якась ватага живе, — пробурмотів він, звертаючись до товаришів. — Насипте порошу в рушниці та будьте насторожі! Оцього хама стережіть, щоби не втік. Нині вночі нехай господарі надворі посплять, ми хати їм не віддамо.

— Пани сьогодні не приїдуть, — сказав смоляр.
— То й добре, не доведеться сваритися через житло, а завтра ми поїдемо, — відповів йому Сорока. — А поки що поклади-но нам у миску м'яса, ми голодні, та коням вівса не пожалій.

— А звідки ж тут, на смолярні, вівсу взятися, вельможний пане жовніре?

— Чули ми, коні у тебе в сараї стоять, отже, й овес має бути, не смолою ж ти їх годуєш.

— Не мої то коні.

— Твої чи не твої — їдять те саме, що наші. Мерщій, хлопче, мерщій, якщо тобі шкура дорога!

Смоляр нічого не відповів. А жовніри тим часом поклали сонного пана Анджея на тапчан, після чого сіли вечеряти й стали наминати тушковане м'ясо та бігос, великий казан якого стояв у печі. Знайшлась і пшоняна каша, а поряд у коморі Сорока намацав дзбанок горілки.

Проте він і сам тільки ковтнув, і жовнірам не дав пити, — вирішив уночі бути на бачності. Ця порожня хата з тапчанами на шестеро чоловіків і сараєм, у якому іржав табун коней, видалася йому дивною та підозрілою.

Він просто подумав, що це розбійницьке кодро, тим паче, у тій самій коморі, звідкіля виніс дзбанок, побачив багато зброї, розвішаної на стінах, бочку пороху і всякий мотлох, награбований, напевно, у шляхетських садибах. Якби повернулися додому господарі хати, важко було б сподіватися від них не те що гостинності, а й просто пощади. Тому Сорока, захопивши зі зброєю в руках хату, мав намір утриматися в ній силою або вступити у перемови з хазяями.

Він мусив це зробити і заради Кмитиця, для котрого ця подорож могла виявитися останньою згубною, і заради спільної їхньої безпеки. Одне тільки почуття було чуже йому, стріляному й досвідченому жовнірові, — це почуття страху. Але тепер він тремтів навіть од згадки про князя Богуслава. Чимало років Сорока служив Кмитицю і сліпо вірив не лише у відвагу, а й у щастя свого молодого пана. Не раз бачив його подвиги, відчайдушно зухвалі, що межували з безрозсудливістю, які незмінно закінчувалися щасливо і сходили рицареві з рук. Із Кмитицем здійснив він усі наїзди на Хованського, брав участь у всіх бійках, наскоках та викраденнях і дійшов думки, що його пан усе може, усе вміє, що він вирветься з будь-якої безодні й увергне в неї, кого йому схочеться. Кмитиць був для нього втіленням величезної сили й успіху, а тепер от напав, мабуть, свій на свого, ні, напав пан Кмитиць на ліпшого від себе. Як же це? Викрав він князя одного, неозброєного, був той у нього в руках, але ж вирвався, ще більше — самого пана Кмитиця здолав, жовнірів його погромив і так налякав, що вони тікали від страху, побоюючись, як би він не кинувся за ними в погоню. Дивом дивувався Сорока, аж голову втрачав, роздумуючи

про це, — усього він міг чекати, але тільки не того, що знайдеться завзятець, який здолає його пана.

— Невже нам більше не щаститиме? — бурчав сам до себе, розглядаючись довкола від здивування.

І хоча колись він, бувало, із заплющеними очима йшов за Кмитицем в обоз Хованського, на його квартиру, оточену вісімдесятитисячним військом, тепер на саму згадку про довговолосого князя з дівочими очима та рум'яним обличчям на нього нападав забобонний страх. Сорока не знав, що робити. Його лякала думка, що не сьогодні-завтра доведеться виїхати на велику дорогу, де їх може зустріти якщо не сам страшний князь, то погоня, котру він послав. Ось тому Сорока й звернув із дороги у дрімучий ліс, а тепер хотів перечекати в цій лісовій хаті, аж доки погоня втратить слід і знесилиться.

Але й таке сховище, уже з інших причин, здавалося йому небезпечним. Треба було вирішувати, що робити. Наказавши жовнірам стояти на варті біля дверей та вікон хати, Сорока звернувся до смоляра:

— Візьми, хлопче, ліхтаря, й ходімо зі мною.

— Хіба що скіпкою доведеться посвітити тобі, вельможний пане, нема у мене ліхтаря.

— Що ж, посвіти скіпкою. Спалиш сарай і коней — не мій клопіт!

На таке dictum¹ у коморі відразу знайшовся ліхтар. Сорока наказав хлопцеві йти вперед, а сам пішов за ним, стискаючи в руці пістолет.

— Хто живе у цій хаті? — спитав він дорогою.

— Пани живуть.

— Як звати їх?

— Цього мені не велено говорити.

— Бачу, хлопче, тобі не минути кулі!

— Вельможний пане, ну а збрешу я, скажу інше яке ім'я, — заперечив йому смоляр, — яка тобі від цього користь, усе одно доведеться на віру взяти.

— Твоя правда! А багато їх?

— Старий, двоє паничів і двоє челядників.

— Що ж вони, шляхтичі?

— Звісно, шляхтичі.

— І живуть тут?

— Часом тут, а часом бозна-де.

— А коні звідки?

— Вони й приганяють, а звідкіля — Бог їх святий знає.

— Скажи мені правду, чи не промишляють твої господарі на великій дорозі?

— Та звідки ж мені знати, милостивий пане? Бачу, беруть коней, а в кого — не мій клопіт.

— А що вони з ними роблять?

— Інколи візьмуть штук десять-дванадцять, скільки є, і поженуть, а куди — я теж не знаю.

Ведучи таку розмову між собою, вони дійшли до сараю, звідки долинали форкання коней, і зайшли всередину.

— Світи! — звелів хлопцеві Сорока.

Той підняв ліхтар і почав світити. Сорока оком знавця оглядав по черзі коней, які стояли в ряд під стіною, і головою хитав, і язиком прицмокував, і бурчав сам до себе:

— Як би покійний пан Зенд потішився!.. Ось польські, московські, а онде німецький мерин, і ота кобила теж німецька!.. Чудові коні! А чим годуєш їх?

— Щоб не збрехати, милостивий пане, я тут дві галявинки ще навесні вівсом засіяв.

— То господарі твої ще з весни приганяють сюди коней?

— Ні, вони до мене челядника прислали з наказом.

— Отже, ти їхній?

— Був їхній, доки вони на війну не пішли.

— На яку війну?

— Хіба я знаю, милостивий пане? Пішли далеко, ще торік, а нині влітку повернулися.

— Чий же ти тепер?

— Та ліси ж королівські.

— А хто посадив тебе тут смолу курити?

— Королівський лісничий, родич господарів, він теж із ними коней приганяв, але поїхав якось і більше не повернувся.

— А гості до твоїх господарів не приїздили?

— Сюди ніхто не втрапить, кругом болота, і прохід тільки один. Це просто диво, що ви знайшли його, бо зблудиш — і засмокче безодня.

Сорока хотів сказати, що добре знає і ліс, і прохід, але, поміркувавши, вирішив промовчати про це й тільки запитав:

— А чи великий ліс?

Хлопець не зрозумів запитання.

— Як?

— Чи далеко тягнеться?

— Ге, та хто його коли пройшов: тут один ліс кінчається, другий починається, Бог його знає, де його нема. Я там не був.

— Гаразд! — мовив Сорока.

Він звелів хлопцеві повертатись і сам попрямував у хату.

Дорогою роздумував, як же вчинити, і вагався. З одного боку, брала його охота, скориставшись відсутністю господарів, забрати коней та втікати з усім табунком. Цінна то була б здобич, і коні дуже сподобалися старому жовнірові. Проте через хвилину він здолав спокусу. Взяти легко, а що потім робитимеш? Довкола болота, прохід один — як ти його знайдеш? Раз щасливий випадок допоміг, а вдруге, бачиш, і не пощастить. Іти слідами не можна, — у господарів, напевно, вистачило розуму, щоб зумисне назалишати зрадницьких обманних слідів, які приведуть просто у болотну безодню. Сорока добре знав повадки людей, котрі промишляють викраденням коней або беруть їх як здобич.

Дунав він, дунав, та як лясне себе по лобі.

— Який же я дурень! — пробурчав він. — Узяти хлопця на аркан — і нехай веде на велику дорогу. — На останніх словах зненацька здригнувся. — На велику дорогу? А там князь, погоня...

«Табунець голів на п'ятнадцять, уважай, втратили! — промовив сам до себе старий забіяка з таким жалем, немовби то він вигодував цих коней. — Одне можна сказати — закінчилося наше щастя. Чи з доброї волі господарів, чи супроти їхньої волі, а доведеться сидіти в хаті, аж доки пан Кмитиць одужає, а що буде потім — це вже його клопіт».

Роздумуючи отак, повернувся він у хату. Чуйні вартіві, хоч і бачили, стоячи під дверима, як миготить удалині в темряві той самий ліхтар, із яким пішли Сорока та смоляр, запитали, одначе, хто йде, й аж тоді впустили їх у хату. Сорока наказав жовнірам змінитись опівночі, а сам кинувся на тапчан поруч із Кмитицем.

У хаті стало тихо, тільки цвіркуни завели звичну пісню, в прилеглій коморі шкреблися миші, рилючись у мотлоху, та хворий час від часу прокидався і, напевно, марив у лихоманці.

— Ясновельможний королю, пробач!.. — долинали до слуху Сороки окремі слова. — Вони зрадники!.. Я відкрию усі їхні таємниці... Річ Посполита — червоне сукно... Гаразд, князю, ти у мене в руках! Тримай його!.. Ясновельможний королю, туди, там зрада!..

Сорока напівпідводився на тапчані й слухав. Але Кмитиць, крикнувши раз, другий, засинав, а потім знову прокидався і кликав:

— Оленько! Оленько! Не гнівайся!..

Аж перед північчю він зовсім заспокоївся і міцно заснув. Сорока теж почав дрімати, але невдовзі його розбудив тихий стукіт у двері.

Чуйний жовнір ураз розплющив очі, підхопився й вийшов із хати.

— Що там?

— Пане вахмістре, смоляр утік!

— От дідько б його взяв! Він невдовзі приведе сюди розбійників. А хто його стеріг?

— Білоус.

— Я пішов із ним наших коней напоїти, — почав виправдовуватися Білоус, — звелів йому відро тягти, а сам тримав коней...

— Що ж, він у колодязь стрибнув?

— Ні, пане вахмістре, він поміж колодами кинувся, — їх тут сила-силенна навалено біля криниці, — та в ями, що залишилися після корчування. Кинув я коней, думаю, якщо й порозбігаються вони, ми тут інших знайдемо, а сам мерщій за ним, але застряв у першій же ямі. Ніч, темно, він, диявол, місце знає, от і втік.... Щоб його чума взяла!

— Наведе він нам сюди цих чортів, наведе, щоб його грім убив! — вахмістр затнувся, а за хвилю сказав: — Не доведеться нам лягати, треба хату до ранку стерегти: от-от набіжить ватага.

І, показуючи приклад іншим, усівся з мушкетом у руці на порозі хати. Жовніри, улаштувавшись біля нього, то розмовляли упівголоса, то мугикали пісеньку, то прислухалися, чи не почується у лісовому шумі тупотіння копит і форкання коней.

Ніч була погожа, місячна. Ліс шумів. У його нетрях кипіло життя. То була пора гону в оленів, і в гущавині лунали грізні рики рогачів. Їхні відголоски, короткі, хриплі, сповнені люті й гніву, чулися довкола,

в усіх частинах лісу, й у глибині його, і ближче, часом зовсім поряд, за якусь сотню метрів від хати.

— Вони, як прийдуть, теж стануть ревти, щоб ошукати нас, — зауважив Білоус.

— Ні, сьогодні вночі вони не прийдуть. Поки хлопець до них добереться, то й день мине! — заперечив другий жовнір.

— Удень, пане вахмістре, треба б хату обнишпорити та стіни підрити, — якщо тут розбійники живуть, у них і скарби мають бути.

— Найкращі скарби — в отій стайні, — показав Сорока рукою на сарай.

— А чи не взяти?

— Дурні! Адже звідси виходу нема, довкола самі болота.

— А сюди ж ми дісталися...

— Бог привів. Жива душа не пройде сюди і не вийде звідси, якщо дороги не знає.

— День настане, знайдемо дорогу.

— Не знайдемо. Вони тут зумисне напетляли, бо сліди обманні. Не треба було хлопця випускати.

— До великої дороги тут лише день добиратися, — озвався Білоус, — он у той бік іти треба! — Він показав на східну частину лісу.

— Будемо їхати, доки не виїдемо, — от і все!

— Ти гадаєш, виїдеш на велику дорогу, то вже й пан? Та ліпше тут куля від розбійників, аніж там петля.

— Це ж як, батьку? — спитав Білоус.

— Та нас же там уже, напевно, шукають.

— Хто, батьку?

— Князь.

Тут Сорока враз замовк, а з ним стихли від страху й інші.

— Ох! — зітхнув нарешті Білоус. — Тут кепсько і там кепсько: хоч куди кинь, усюди клин.

— Загнали нас, як сіроманців у тенета: тут розбійники, а там князь! — сказав другий жовнір.

— Щоб його грім убив! — вигукнув Білоус. — Як на мене, ліпше вже мати справу з розбійниками, ніж із характерником! А що несамовитий цей князь, то несамовитий! Завратинський із ведмедем зчіплявся, а він вирвав у нього шаблю, як у дитини. Не інакше, як чарів напускає. А як

потім кинувся князь на Вітковського, то в мене на очах виріс заввишки як сосна. Не будь цього, я б живим його не випустив.

— Усе одно дурень ти, що не напав на нього.

— А що я мав робити, пане вахмістре? Подумав: кінь під ним найкращий, отже, захоче він — сам утече, а напре на мене — то не відіб'юся, бо з характерником простому чоловікові не впоратися. Він з очей у тебе щезне або закрутиться стовпом пилюки...

— Це правда, — зауважив Сорока. — Коли я стріляв у нього, то його ніби туманом затягло, от я і схибив! Верхи усякий може промазати, бо кінь крутиться, але щоб пішому схибити, такого зі мною ось уже десять літ не було.

— Та що тут розводитися! — висновив Білоус. — Полічімо краще: Любенець, Вітковський, Завратинський, наш полковник — і всіх він один беззбройний звалив, а кожний же з них не раз виходив супроти чотирьох. Без диявольської допомоги йому б такого не зробити.

— Сподіваймося на Господа, бо диявол і сюди дорогу князеві покаже, якщо той знається з ним.

— Та у князя й без того руки довгі, он він пан який...

— Тихіше! — сказав раптом Сорока. — Щось у листі шурхотить.

Жовніри замовкли й нашорошили вуха. Неподалік і справді почулося важке тупотіння, під копитами виразно зашурхотіло опале листя.

— Коней чути, — прошепотів Сорока.

Але тупотіння почало віддалятися і невдовзі пролунало грізне та хрипке ревіння оленя.

— Це олені! Рогач ланей кличе або іншого лякає.

— Ревіще у лісі таке, ніби дідько весілля справляє.

Жовніри знову замовкли й задрімали, тільки вахмістр підіймав часом голову і з хвилину прислухався, після чого знову опускав голову на груди. Так минула година, друга, нарешті ближні сосни з чорних стали сірими, маківки їхні дедалі більше світлішали, неначе хтось обливав їх розплавленим сріблом. Перестали ревити олені, й німотна тиша залягла у лісовій гущавині. Зоря поволі переходила у світанок, який гасив її рожеві й золоті відблиски. І ось, нарешті, настав день та освітив потомлені обличчя жовнірів, які спали біля хати мертвим сном.

Зненацька розчинилися двері, й на порозі постав Кмитиць.

— Гей, Сороко! — гукнув він.

Жовніри зірвалися на рівні ноги.

— Господи, та ти, пане полковнику, вже ходиш? — зрадів Сорока.

— А ви спите, як байбаки: голови вам можна постинати і викинути за пліт, поки хтось прокинеться.

— Та ми, пане полковнику, до ранку не спали, білий день уже встав, як поснули.

Кмитиць розгледівся довкола.

— Де це ми?

— У лісі, пане полковнику.

— Бачу. А що то за хата?

— Та ми й самі не знаємо.

— Ходімо, — сказав пан Анджей Сороці.

І знову зайшов до хати. Сорока — за ним.

— Послухай, — звернувся до нього Кмитиць, сідаючи на тапчан, — то це князь у мене стріляв?

— Атож.

— А що з ним сталося?

— Утік.

На мить запанувало мовчання.

— Кепсько! — відповів Кмитиць. — Це дуже кепсько! Ліпше було покласти його, ніж пустити живим!

— Ми так і хотіли, але...

— Що «але»?

Сорока коротко розповів про все, що сталося. Кмитиць слухав його з дивним спокоєм, тільки очі в нього горіли.

— Отже, його взяла, — висновив він нарешті. — Але ми ще зустрінемося. Ти чому з дороги збочив?

— Погоні боявся.

— Слушно зробив, вони, напевно, гналися за вами. Надто вже нас мало тепер супроти Богуслава з його силою, страшенно мало! До того ж, він поїхав до Пруссії, а там ми не можемо гнатися за ним, доведеться зачекати!

Сорока полегшено зітхнув. Очевидно, Кмитиць не так уже й боявся князя Богуслава, якщо говорив про погоню. Ця впевненість одразу передалася й старому жовнірові, котрий звик не своєю головою думати і не своїм серцем відчувати, а полковниковими.

Пан Анджей тим часом поринув у глибоку задуму. Раптово отямившись, заходився обмацувати себе.

— Де мої листи? — запитав він.

— Які листи?

— Ті, що були при мені... Я їх у поясі сховав. Де пояс? — гарячково запитував пан Анджей.

— Пояс я сам відстібнув і зняв, щоб вашій милості було дихати легше, ось він лежить.

— Дай сюди!

Сорока подав шкіряний пояс на білій замшевій підкладці з кишенями, стягнутими шнурком. Кмитиць розв'язав шнурок і квапливо дістав папери.

— Це грамоти шведським комендантам, — сказав він із неспокоєм у голосі, — а де ж листи?

— Які листи? — повторив запитання Сорока.

— Матері твоєї ковінька! Листи гетьмана до шведського короля, до пана Любомирського, усі листи, що були при мені...

— Якщо в поясі їх нема, то ніде нема. Мабуть, дорогою загубили.

— На коней і шукати! — страшним голосом крикнув Кмитиць.

Не встиг здивований Сорока вийти з хати, як знесилений пан Анджей упав на ліжко і, схопившись руками за голову, застогнав:

— О мої листи! Мої листи!

Жовніри тим часом подалися на пошуки, тільки одному з них Сорока звелів стерегти хату. Залишившись сам, Кмитиць почав думати про своє становище, яке було зовсім невтішним. Богуслав вислизнув у нього з рук. Загроза страшної і невідступної помсти могутніх Радзивіллів нависла над ним. І не лише над ним, а й над тими, кого він любив, одне слово — над Оленькою. Кмитиць знав, що князь Януш не задумається завдати йому удару в найболючіше місце, що він помститься йому на Оленьці. Адже вона була в Кейданах, у владі страшного магната, серце якого не знало жалю.

Що більше роздумував пан Анджей, то виразніше бачив, що становище його просто жахливе. Після викрадення Богуслава Радзивілли вважатимуть його зрадником. Для прихильників Яна Казимира, людей Сапеги і конфедератів, які підняли повстання на Підляшші, він теж зрадник, огидливий раб Радзивіллів. Серед

численних станів, повстанських загонів та чужоземних військ, котрі займали тоді Річ Посполиту, не було жодного стану, жодного загону, жодного чужоземного війська, де його не вважали б заклятим, найлютішим своїм ворогом. Бо ж призначив Хованський винагороду за його голову, а тепер призначать Радзивілли, шведи і, хтозна, чи не призначили вже й прихильники нещасного Яна Казимира.

«Наварив каші — тепер сьорбай!» — думав Кмитиць. Він викрав князя Богуслава, щоб кинути його до ніг конфедератів, дати їм незаперечний доказ того, що він пориває з Радзивіллами, й увійти в довіру до них, завоювати право боротися за короля та вітчизну. З другого боку, Богуслав у його руках був запорукою безпеки Оленьки. Але тепер, коли князь розгромив його та пішов, не лише залишилася беззахисною Оленька, а й у нього не стало доказу, що він і справді кинув служити Радзивіллам. І хоча дорога до конфедератів для нього відкрита, й зустрінься йому загін Володийовського та його друзів-полковників, вони, можливо, подарують йому життя, але чи приймуть вони його, чи повірять йому, чи не подумають, що він вивідач або з'явився до них, щоб посіяти розбрат і переманити людей до Радзивіллів?

Тут він згадав, що на ньому кров конфедератів, згадав, що він першим розбив у Кейданах повсталих угорців і драгунів, що він розсіював повсталі хоругви або змушував їх підкоритися, що він розстрілював бунтівних офіцерів та знищував жовнірів, що він обніс шанцями й укріпив Кейдани і тим самим забезпечив Радзивіллові звитягу в Жмуді... «Як же мені до них іти? — сказав він собі подумки. — Адже їм чума була б миліша, ніж такий гість, як я! Із Богуславом на аркані біля сідла можна було б, але тільки зі словами й порожніми руками...»

Будь у нього хоч листи, він завоював би довіру конфедератів і, вже принаймні, мав би в руках князя Януша, бо ці листи навіть у шведів могли підірвати довіру до гетьмана. Отже, ціною цих листів він міг би врятувати Оленьку...

Але зіграв же нечистий такий жарт, що й листи пропали.

Кмитиць за голову схопився, виразно уявивши собі своє становище.

«Зрадник я в очах Радзивіллів, зрадник в очах Оленьки, зрадник в очах конфедератів, зрадник в очах короля! Занапастив я славу, честь,

себе, Оленьку!»

Рана на обличчі його горіла, але душу спопеляв устократ сильніший жар. Бо на довершення всього уражене було й рицарське самолюбство Кмитиця. Адже його ганебно побив Богуслав. Дрібницею була поразка, якої завдав йому в Любичі Володийовський. Там його переміг озброєний рицар, якого він викликав на герць, а тут безоружний бранець, котрого він тримав у руках.

Із кожною хвилиною Кмитиць переконувався, що для нього настала страшна година, година ганьби. І що пильніше він вникав у всі обставини, то виразніше бачив увесь жах свого становища, відкривав нові й нові темні сторони, котрі обіцяли сором та безчестя, загибель для нього самого й для Оленьки, втрату для вітчизни. Врешті-решт його поійняли страх і здивування.

«Невже це я все сотворив?» — запитував він себе подумки.

І волосся на його голові заворушилося.

— Не може бути! Напевно, мене й досі трясє febris², — вигукнув він. — Матінко Божа, чи можливо це!

«Сліпий і нерозумний свавільнику! — сказало йому сумління. — Ну що було тобі стати на бік короля, що було тобі прислухатися до прохань Оленьки!»

І порив жалю, мов вихор, піднявся у нього в душі. Ех, якби він міг сказати собі: шведи супроти вітчизни, я — на них, Радзивілл супроти короля, я — на нього! Ось коли радісно й світло було б у нього на душі! Ось коли набрав би він ватагу забіяк із бору, людей з непевним минулим, і гасав би з ними, як циган на ярмарку, і вчиняв би набіги на шведів, і топтав би їх зі щирим серцем, із чистим сумлінням, а потім у сьайві слави постав би перед Оленькою і сказав їй:

— Не відступник я вже, а *defensor patriae*, кохай же мене, як я тебе кохаю!

А що сьогодні?

Проте горда його душа, що звикла все собі прощати, не хотіла враз визнати своєї провини: ні, це Радзивілли його розбестили, Радзивілли довели до загину, вкрили ганьбою, зв'язали по руках і ногах, позбавили честі й кохання.

Скрегочучи зубами, він простягнув руки туди, де гетьман Януш терзав Жмудь, як вовк свою жертву, і крикнув здушеним од люті

ГОЛОСОМ:

— По'мсти! По'мсти!

За мить він у відчаї впав посеред хати на коліна й вигукнув:

— Присягаю тобі, Ісусе, гнітити й крушити зрадників, стинати справедливо вогнем і мечем, доки дихають груди мої і б'ється серце! Допоможи мені, Царю назаретський! Амінь!

Але внутрішній голос відповів йому цієї миті: «Вітчизні служи, мстити будеш згодом!»

Очі в пана Анджея гарячково палали, губи запеклися, він увесь тремтів, розмахував руками і, гучно розмовляючи сам із собою, ходив, а радше, метався у хаті, зачіпаючи ногами тапчани, аж поки, нарешті, впав на коліна.

— Надихни ж мене, Господи, скажи, що робити, аби я не збожеволів!

Зненацька до слуху його долинув звук пострілу, який відлунням од сосни до сосни принесло, наче грім, аж до хати.

Кмитиць підскочив і, схопивши шаблю, вибіг на ґанок.

— Що там? — запитав він у жовніра, який стояв на порозі.

— Стріляють, пане полковнику!

— Де Сорока?

— Поїхав шукати листи.

— Із якого боку стріляють?

Жовнір показав на гущавину в східній частині лісу.

— Там.

Цієї миті почувся тупіт, але коней ще не було видно.

— Бережися! — крикнув Кмитиць.

Але з гущавини виринув Сорока. Він мчав щодуху, а за ним летів другий жовнір.

Обидва вони підскакали до хати, спішилися і з сідел, як із насипу окопу, спрямували мушкети на зарості.

— Що там? — запитав Кмитиць.

— Купа суне! — відповів Сорока.

¹ Слово (лат.).

² Лихоманка (лат.).

РОЗДІЛ II

Настала тиша, але невдовзі в сусідніх кущах щось затріщало, немовби йшов табун вепрів. Із наближенням тріскіт потроху змовкав. Нарешті знову залягла тиша.

— Скільки їх там? — запитав Кмитиць.

— Шестеро, а може, й восьмеро, не зміг я до пуття полічити, — відповів Сорока.

— Наше щастя! Супроти нас їм не встояти!

— Не встояти, пане полковнику, треба б тільки живцем котрогось узяти і допитати вогнем, щоб дорогу показав.

— Буде ще час. Бережися!

Ледве встиг Кмитиць сказати: «Бережись!», як струминка білого диму розцвіла в заростях і немовби птахи зашуміли неподалік у траві, за якихось три десятки кроків од хати.

— Підківними цвяхами з дробовика стріляють! — мовив Кмитиць. — Якщо нема в них мушкетів, нічого вони нам не зроблять, із дробовика сюди не дістати.

Тримавши однією рукою упертій у сідло мушкет, Сорока склав біля губів другу руку і крикнув:

— Ну ж бо, покажися котрийсь із кущів, умить покладу!

На хвилю запанувала тиша, відтак із заростів пролунав грізний голос:

— Ви хто такі?

— Та вже ліпші за тих, які промишляють на великій дорозі.

— За яким правом ви захопили наш дім?

— Ти, розбійнику, про право питаєш?! Кат навчить вас права, а поки що геть на виступці!

— Ми вас, як борсуків, звідси викуримо!

— А йди-но! Гляди, як би сам у диму не задихнувся!

Голос у заростях замовк, розбійники, напевно, почали радитись, а Сорока тим часом прошепотів Кмитицю:

— Треба буде одного заманити і зв'язати, матимемо заручника і провідника.

— Якщо й прийде сюди котрий, — заперечив йому Кмитиць, — то не раніше, ніж ми слово дамо.

— Із розбійниками і слова можна не тримати.

— А найкраще його не давати! — урвав Сороку Кмитиць.

Із заростів долинуло нове запитання:

— Чого вам треба?

Тепер заговорив Кмитиць:

— Ми як приїхали, так би й поїхали, якби ти, бовдуре, повівся ввічливо, не починав із пальби.

— Не всидіти тобі тут, увечері нас сто шабель прийде!

— Надвечір дві сотні драгунів прийдуть, а болото тобі не захист, маємо ми таких, що проїдуть, як і ми проїхали.

— То ви жовніри?

— Та вже ж не розбійники.

— А з якої хоругви?

— А ти що, гетьман? Тобі звітувати ми не станемо.

— Кажу вам, вовки вас тут з'їдять.

— А вас круки подзьобають.

— Відповідайте, що вам треба, дідько б вас узяв! Навіщо залізли в нашу хату?

— А ти йди сам сюди! Нема чого горло дерти з кущів. Чимближче! Чимближче!

— Даєш слово?

— Слово дають рицарям, а не розбійникам. Хочеш — вір, не хочеш — не вір!

— А двом можна?

— Можна!

Через хвилину із заростів за якусь сотню кроків вийшли двоє високих кремезних чоловіків. Один із них сутулився і, либонь, був уже похилого віку, другий тримався прямо, тільки на ходу допитливо витягав шию. На обох були покриті сірим сукном кожухи, які носила бідніша шляхта, високі ялові чоботи й насунуті на очі хутрянні шапки.

— Що за чортівщина! — пробурмотів Кмитиць, пильно вдивляючись в обох.

— Дива, та й годі, пане полковнику! — вигукнув Сорока. — Це ж бо наші люди!

Старий і хлопець були вже за кілька кроків, але впізнати прийшлих не могли, бо їх затуляли коні.

Зненацька Кмитиць ступив уперед.

Але й тепер вони не впізнали пана Анджея, бо обличчя його було закрите пов'язкою. Вони тільки зупинились і змріяли його цікавими й неспокійними очима.

— Де ж твій другий син, пане Кемлич? — запитав Кмитиць. — Чи не поклав часом своєї голови?

— Хто це? Га? Що? Хто це говорить? — дивним, немовби зляканим голосом озвався старий.

І застиг, розкривши очі й роззявивши рота. Але син мав очі молодші та зіркіші, він раптом зірвав шапку з голови.

— О, нене рідна! Батьку, та це ж пан полковник! — крикнув він.

— О Господи! О Ісусе Христе! — заволав старий. — То це пан Кмитиць!!

І обидва вони стали струнко, як належить вітати начальника, а на обличчях у них видно було переляк та здивування.

— Ха! Сучі сини, здорові були! — усміхнувся Кмитиць. — Із дробовика мені салютуєте!

Тут старий кинувся назад із криком:

— Гей сюди, всі сюди!

Із заростів вигулькнули ще кілька осіб, серед них другий син старого і смоляр. Не знаючи, що сталось, усі вони бігли на відчай душі зі зброєю наготові. Але старий знову закричав:

— На коліна, шельми, на коліна! Це пан Кмитиць! Який це дурень надумав стріляти? Ну ж бо, признавайся!

— Та ти сам, батьку, й стріляв! — сказав молодий Кемлич.

— Брешеш! Брешеш, як собака! Пане полковнику, ну хто міг знати, що це ваша милость у нашій садибі? Боже мій, та я ще й досі очам своїм не вірю!

— Я сам, власною персоною! — промовив Кмитиць, подаючи йому руку.

— О, Господи! — вигукнув старий. — Такий гість у лісі! Очам своїм не вірю! Чим ми тут вашу милость прийматимемо? Та якби ми сподівались, якби знали!

І він звернувся до синів:

— Ну ж бо, лобуряки, біжіть котрийсь у льох та принесіть меду!

— Дай, батьку, ключа! — сказав один із синів.

Старий почав шукати за поясом ключ, підозріло поглядаючи на сина.

— Ключ? Ще б пак! Знаю я тебе, цигана, ти сам більше вип'єш, аніж сюди принесеш. Сам сходжу! Бач чого захотів: дай йому ключа! Ідіть повідкидайте колоди, а вже відчиню і принесу я сам!

— А в тебе, пане Кемличу, я бачу, льох схований під колодами? — сказав Кмитиць.

— Та хіба тут щось убережеш із цими розбійниками! — показав старий на синів. — Вони б і батька з'їли. Ви ще тут?! Ідіть повідкидайте колоди. Оце так ви слухаетесь того, хто вас породив?

Сини прожогом метнулися за хату, до куп напиляних колод.

— Ти, як я бачу, так само воюєш із синами? — запитав Кмитиць.

— Хіба з ними у згоді проживеш? Битися вміють, здобич брати вміють, та як діло дійде до дільби з батьком — із горла доводиться виривати свою пайку! Ось вона, втіха моя! А парубки як тури! Ходімо, пане полковнику, в хату, бо тут холод пробирає. Господи Боже мій, такий гість, такий гість! Адже ми під твоїм начальством більше захопили здобичі, аніж тут за цілий рік! А тепер от біда! Самі злидні! Кепські часи, і що далі, то гірше, та й старість не радість! Ходімо в хату, в убогу нашу хатинку! Матінко моя, та хіба я міг сподіватися такого гостя!

Старий Кемлич говорив дивно квапливим і жалібним голосом й усе кидав навсібіч бистрі неспокійні погляди.

Це був костистий, височенний на зріст старий, із вічно невдоволеним, кислим обличчям. Очі в нього, як і в обох синів, були косі, брови кущисті й такі самі вуса, з-під яких стирчала потворно випнута нижня губа, котра, як у всіх беззубих людей, під час розмови піднімалася аж до носа. Старому, зморщеному обличчю дивно не пасувала міцна постать, що виказувала незвичайну силу і жвавість. Рухи він мав стрімкі, наче увесь був на пружинах. Безперестану крутив головою, намагаючись охопити очима все довкола себе: і людей, і предмети. У міру того, як у ньому прокидався служака, котрий тремтів перед колишнім начальником, а можливо, й був прихильний до нього, старий тримався з паном Анджеєм дедалі принизливіше.

Кмитиць добре знав Кемличів. Батько й обидва сини служили в нього у ті часи, коли він на свій страх воював у Білорусі з Хованським. То були хоробрі жовніри, такі ж хоробрі, як і жорстокі. Син Косма певний час був у загоні хорунжим, однак невдовзі відмовився од почесного звання, яке заважало йому брати здобич. Із-поміж гультяїв, костирників і картярів, з яких складалася ватага Кмитиця, котрі вдень пропивали і спускали все, що за ніч ціною крові захоплювали у ворога, Кемличі вирізнялися страшною жадібністю. Вони ретельно збирали здобич і ховали її в лісах. Особливо ласі були до коней, яких потім продавали у шляхетських садибах та містечках.

Батько бився не гірше від синів-близнюків, але після кожного бою відбирав у них найкращу пайку здобичі й при цьому скаржився та бідкався, що вони його кривдять, і стогнав, і охав, і погрожував їм батьківським прокляттям. Сини на нього бурчали, але вони були від природи телепнями й дозволяли тиранити себе. Попри постійні сварки і суперечки, у бою Кемличі запекло, не шкодуючи життя, захищали один одного. Товариші не любили Кемличів, і всі їх боялись, у бійці вони були страшні. Навіть офіцери уникали зв'язуватись із ними. Лише Кмитиць будив у них невимовний страх, та ще тремтіли вони перед Раницьким, коли обличчя його у гніві бралось плямами. Обох вони шанували за високий рід, бо Кмитиці віддавна були при владі в Оршанському воєводстві, а в жилах Раницького текла сенаторська кров.

У загоні подейкували, буцімто вони назбирали великі скарби, однак ніхто до пуття не знав, чи була в цьому хоч дешиця правди. Якось Кмитиць відіслав їх із кількома челядниками та взятим як здобич табуном коней, — і відтоді вони пропали. Кмитиць гадав, що вони поклали голови, а жовніри твердили, що вони викрали коней, бо для них це була занадто велика спокуса. Тепер, коли пан Анджей побачив їх цілими й неушкодженими, почув іржання у сараї біля хати, завважив неспокій, що був помітний у старого в улесливих виявах радості, він подумав, що жовніри мали слухність.

Зайшовши з Кемличем у хату, Кмитиць сів на тапчан і, взявшись у боки, впритул подивився на старого.

— Кемличу, а де ж мої коні? — запитав він.

— О, Боже милостивий, праведний! — простогнав старий. — Люди Золотаренка забрали їх, нас побили, переранили, розсіяли, гнали шістнадцять миль, ми ледве живими втекли від них. Ох, Пресвята Владичице! Ми так і не змогли знайти вже ні тебе, пане полковнику, ні загону. Загнали нас сюди, у ці ліси, на злидні й голод. У цю халупу, на ці болота. Нічого, Бог милостивий, от і ти, пане полковнику, живий і здоровий, хоча, бачу, поранений... А чи не перебинтувати тобі рани, чи не прикласти трав, щоби гній витягли? А синки мої, бач, пішли відкидати колоди, й так і пропали. Що ці шельми там роблять? Ладні виламати двері, тільки б дістатися до меду. Тут тільки голод і нужда. Грибами живемо, але для твоєї милості знайдеться і випити, і закусити... Відібрали у нас тих коней, відібрали. Що про них говорити! І ми позбулися служби у тебе, пане полковнику, на старості літ я залишився без скибки хліба, хіба що ти, пане полковнику, пригрієш і знову візьмеш на службу.

— Усе може статися! — відповів Кмитиць.

Цієї миті увійшли обидва сини старого: Косма й Даміан, близнюки, дужі незграби з величезними головами, порослими неймовірно густим та жорстким, як щетина, волоссям, що нерівними вихорами стирчало з-за вух і на всій голові звалялось у химерні патли. Зайшовши, вони зупинилися біля дверей, не сміючи сісти у присутності Кмитиця.

— Ми колоди повідкидали, — сказав Даміан.

— Гаразд, — відповів старий Кемлич, — піду принесу меду.

Він значливо подивився на синів.

— А тих коней забрали люди Золотаренка, — докинув старий із притиском на останньому слові.

І вийшов із хати.

Кмитиць дивився на мовби вирубаних нашвидкуруч сокирою з колоди двох литвинів, які стояли біля дверей. Раптом він запитав:

— Що ви тепер робите?

— Коней викрадаємо! — хором відповіли близнюки.

— У кого?

— Хто трапляється.

— А найбільше?

— У людей Золотаренка.

— Це добре, у ворога можна брати. Але якщо ви й у своїх берете, то не шляхта ви, а розбійники. Що з кіньми робите?

— Батько в Пруссії продає.

— А у шведів не траплялося вам викрадати? Бо тут десь неподалік шведські гарнізони? На шведів не ходили?

— Ходили.

— Отже, на самотніх нападали чи на невеличкі загони. А коли вони відбивалися, ви що тоді?

— Лупцювали їх.

— Так! Отже, лупцювали! Ну тоді ви на замітці й у Золотаренка, й у шведів. Але ж даром вам це, мабуть, не минеться, попадись ви тільки їм у руки?

Косма і Даміан мовчали.

— Небезпечний це промисел, не шляхті, а розбійникам личить ним займатися. Певно, не обійшлося і без суду за якісь старі гріхи?

— Було й таке! — відповіли Косма і Даміан.

— Я так і гадав. Ви звідки родом?

— Тутешні ми.

— А батько де жив раніше?

— У Боровичці.

— Він сам володів селом?

— Укупі з Копистинським.

— А що сталося з Копистинським?

— Зарубали ми його.

— І, напевно, втікали від суду? Кепські ваші справи, Кемличі, висіти вам на гілляці! Кат вам свічку запалить, не інакше!

Але тут двері рипнули, і в хату ввійшов старий зі дзбаном меду і двома склянками. Зайшовши, він із тривогою подивився на синів і на Кмитиця, а потім сказав:

— Ідіть закидайте колодами льох.

Близнюки відразу вийшли. Старий наповнив одну склянку, другу залишив порожньою, чекав, чи дозволить йому Кмитиць випити із собою.

Але Кмитиць не міг пити, він навіть говорив через силу, так боліла рана.

— Не йде мед на рану, — мовив, побачивши це, старий, — хіба що муміє залити, аби гній скоріше випекти. Дозволь, пане полковнику, я оглянущу її і перебинтую, — на цьому розуміюся не гірше за цирульника.

Кмитиць погодився. Кемлич зняв пов'язку і ретельно оглянув рану.

— Дрібниця, подряпина! Куля кістки не зачепила, а все-таки довкола напухло.

— Мабуть, тому й болять.

— Видно, і двох днів не минуло. Царице небесна! Це ж бо хтось упритул стріляв, та як близько.

— Чому так думаєш?

— Порох не встиг увесь згоріти, і дробинки сидять під шкірою, як чорнушки. Вони тепер так і залишаться. А до рани треба тільки хліба прикласти з павутиною. Страх як близько хтось стріляв, пане полковнику, щастя, що не вбив тебе!

— На роду ще не було мені написано. Намни ж хліба з павутиною, пане Кемлич, та приклади мерщій, бо мені поговорити з тобою треба, а тут щелепи болять.

Старий кинув на полковника підозріливий погляд. У серце його закралося побоювання, як би мова знову не зайшла про коней, котрих ніби захопили козаки. Одначе він ураз заметушився, нам'яв змоченого водою хліба, набрав павутини, якої в хаті було досхочу, і швиденько перебинтував Кмитицеві рану.

— О тепер полегшало, — сказав пан Анджей. — Сідай же, пане Кемличу.

— Слухаюся, пане полковнику, — відповів старий і сів скраєчку лави, неспокійно повернувши до Кмитиця сиву щетинисту голову.

Але Кмитиць не взявся ні питати, ні розмовляти, він стиснув руками голову і глибоко задумався. Відтак підвівся з тапчана й заходив по хаті. Часом зупинявся перед Кемличем і дивився на нього неуважним поглядом, либонь, щось обдумував, боровся із самим собою. Так минуло близько півгодини. Старий дедалі нетерпеливіше совався на лаві.

Зненацька Кмитиць зупинився перед ним.

— Пане Кемличу, — запитав він, — де тут неподалік стоять хоругви, які підняли бунт супроти князя віленського воєводи?

Старий підозріло закліпав очима.

— Чи не хочеш ти, пане полковнику, їхати до них?

— Ти не запитуй, а відповідай на запитання.

— Кажали, буцімто одна хоругвов стане на постій у Щучині, та, яка недавно прийшла туди зі Жмуді.

— Хто казав?

— Та люди з хоругви.

— Хто її вів?

— Пан Володийовський.

— Це добре. Поклич до мене Сороку!

Старий вийшов і за хвилюк повернувся з вахмістром.

— Знайшлися листи? — запитав Кмитиць.

— Ні, пане полковнику, — відповів Сорока.

Кмитиць клацнув пальцями.

— От біда! От біда! Іди, Сороко! Повісити вас мало за те, що листи загубили. Іди! Пане Кемлич, чи нема у тебе паперу?

Спробую знайти, — відповів старий.

— Хоч два аркуші й перо.

Старий зник у дверях комори, що правила, мабуть, за склад, де зберігались усякі речі. Але шукав він недовго. Кмитиць тим часом ходив по хаті.

— Чи є листи, чи нема їх, — говорив він сам із собою, — про це гетьман не знає і буде боятись, як би я не розголосив їх. Він у мене в руках, хитрість на хитрість! Налякаю його, що відішлю ці листи вітебському воєводі. Так! Будемо сподіватися, що цього він побоїться.

Подальші роздуми перебив старий Кемлич. Вийшовши з комори, він сказав:

— Паперу три аркуші, а пера і чорнила нема.

— Нема пера? А птахи ж є у лісі? Із рушниці підстрелити.

— Яструб тут у нас підбитий під сараєм...

— Неси крило, тільки хутко!

Таким гарячим нетерпінням звучав голос Кмитиця, що Кемлич прожогом кинувся геть. Невдовзі він повернувся з яструбиним крилом. Кмитиць вирвав із нього махове перо і став застругувати кинджалом.

— Згодиться! — мовив, розглядаючи перо на світло. — Легше, однак, голови стинати з плечей, аніж пера застругувати! А тепер чорнило потрібне.

Він одгорнув рукав, із силою вколов себе в руку і вмочив перо у кров.
— Іди, пане Кемличу, — сказав, — залиш мене.

Старий вийшов із хати, а пан Анджей одразу заходився писати.

«Ясновельможний князю, відтепер я тобі не слуга, бо зрадникам та відступникам більше служити не хочу. А що присягнув я на розп'ятті не покинути тебе, то Господь Бог простить мені мій гріх, а як не простить, то вже ліпше на тому світі терпіти муку нестерпну за свою сліпоту, ніж за явну і зловмисну зраду вітчизни та свого короля. Ти ошукав мене, ясновельможний князю, і сліпим мечем був я у твоїх руках, завше готовим пролити братню кров. На суд Божий кличу я тебе, нехай Господь розсудить, на чиєму боці була зрада, а на чиєму — чисті помисли. А якщо зустрінемося ми коли, то хоч і могутні ви, і смертельний може бути ваш укус не лише для однієї людини, а й для усієї Речі Посполитої, а у мене тільки шабля в руці, але я свого не забуду і переслідуватиму тебе, ясновельможний князю, для чого сил додадуть мені горе моє та моя кривда. А ти знаєш, що я з тих, хто може помститися за кривду й без надвірних хоругв, без фортець і гармат. Доки я живий, загрожуватиме вам моя помста, і не матимете ви ні дня, ні години спокою. Кров моя, якою я пишу тобі, цьому порука. У мене твої листи, ясновельможний князю, вони можуть занапастити тебе в очах не лише польського короля, а й шведів, бо очевидна у них зрада Речі Посполитої, як і те, що ви і шведів ладні покинути, якщо вони спіткнуться. Будь ви й удвічі сильніші, я можу вас знищити, бо підписам і печаткам усяк повірить. Кажу тобі, ясновельможний князю: якщо волосина впаде з голови тих, кого я люблю і хто залишився у Кейданах, листи ці й документи відішлю панові Сапезі, а списки звелю віддрукувати й розповсюдити скрізь. Вибирай же, ясновельможний князю: або після війни, коли мир настане у Речі Посполитій, ти віддаси мені Білевичів, а я тобі твої листи, або пан Сапега, якщо почую лиху звістку, негайно покаже їх Понтусу. Ти корони прагнеш, ясновельможний князю, але не знаю, чи буде на що покласти її, чи не впаде голова твоя під польською або шведською сокирою. Здається мені, ліпше нам обмін зробити, бо й опісля не перестану я помщатися тобі, проте будемо ми тоді вже *privatim*³ квитатися. Доручив би я тебе Господеві Богу, ясновельможний князю, якби не те, що бісівські *auxilia*⁴ ти ставиш вище від Божих.

Кмитиць.

Р. S. Конфедератів, ясновельможний князю, ти не отруїш, бо знайдуться такі, котрі, переходячи зі служби сатані на службу Богові, попередять їх, щоб ні в Орлі, ні в Заблудові вони пива не пили».

Кмитиць схопився з місця й заходив по хаті. Обличчя його пашіло, власний лист розпалив рицаря, наче вогонь. Був цей лист немовби маніфестом, яким він оголошував війну Радзивіллам, і цієї хвилини хлопець відчув у собі неймовірну силу, ладен був хоч зараз стати вічна-віч із могутнім родом, що стрясав усю державу. Він, простий шляхтич, звичайний рицар, він, вигнанець, переслідуваний законом, котрий нізвідки не чекав на допомогу, і так усім обридлий, що його скрізь мали за недруга, він, войовник, який недавно зазнав поразки, відчував зараз у собі таку силу, що ніби пророчим оком бачив уже падіння князів Януша і Богуслава й свою звитягу. Як він вестиме війну, де знайде союзників, яким способом переможе — цього не знав. Ще більше — навіть не задумувався над цим. Кмитиць тільки глибоко вірив: він робить те, що має робити, закон і справедливість, а отже, й Бог — на його боці. Це наповнювало хлопця безмежною, безкінечною вірою. На душі у нього набагато полегшало. Так, ніби нові простори, нові краї відкривалися перед ним. Тільки б скочити в сідло і мчати туди, і досягне він пошани, слави й Оленьки.

«Волосина у неї з голови не впаде, — повторював він собі з гарячковою радістю, — листи її вбережуть! Стерегтиме гетьман її, як зіницю ока, як стеріг би я сам! От як спекався я біди! Черв'як я жалюгідний, але злякаються вони мого жала».

Зненацька йому сяйнула думка:

«А що, як і їй написати? Гонець, який повезе листа гетьманові, може таємно вручити листа також Оленьці. Як же не послати їй звісточки про те, що порвав я з Радзивіллами, що йду шукати іншої служби?»

Ця думка відразу йому вельми сподобалась. Уколовши ще раз себе в руку, він умочив перо й почав писати: «Оленько, я вже не слуга Радзивіллам, бо нарешті прозрів...»

Але тут він зупинився, подумав якусь хвилину, а потім сказав собі: «Відтепер нехай свідчать за мене не слова, а діла, не стану я писати їй!»

І порвав аркуш.

Замість цього на третьому аркуші написав Володийовському таке коротке послання:

«Милостивий пане полковнику! Той друг, який пише тобі листа, остерігає: будьте з усіма полковниками насторожі. Були від гетьмана листи до князя Богуслава і пана Гарасимовича про те, щоб вас отруїти або звеліти хлопам повбивати вас на постой. Гарасимовича нема, він із князем Богуславом поїхав до Пруссії, до Тильзита. Але такий наказ може бути й у інших управителів. Бережіться ж їх, нічого від них не беріть і ночами не спіть без варти. Знаю достеменно, що гетьман невдовзі вийде з військом у похід на вас, він лише чекає на легку кінноту, якої три тисячі шабель має прислати генерал де ла Гарді. Глядіть тоді, щоб не захопив він вас зненацька і не вирубав поодинці. А найкраще — пошліть вірних людей до пана вітебського воєводи, аби він якнайскорше приїхав і взяв над вами начальство. Доброзичливець дає вам пораду, вірте йому! А поки що тримайтесь усі вкупі й хоругви чимближче ставте на постій, щоб могли вони прийти одна одній на допомогу. В гетьмана кінноти мало, тільки драгунів жменя та ще людей Кмитиця, але ті ненадійні. Самого Кмитиця нема, його гетьман послав у іншій справі, бо, здається, більше йому не довіряє. Та й не такий Кмитиць зрадник, як чутка про нього йде, обманутий він тільки.

Доручаю вас Господеві Богу.

Бабинич».

Пан Анджей не захотів підписуватися власним найменням, гадаючи, що воно може пробудити лише неприязнь, а найголовніше — недовіру. «Якщо розуміють вони, — думав він, — що ліпше для них іти від гетьмана, а не рухати всі сили назустріч йому, тоді, побачивши моє наймення, запідозрять відразу, що я зумисне раджу їм зібрати докупи всі хоругви, аби гетьман міг покінчити з ними одним ударом, подумаютъ, що це нова хитрість, а якогось там Бабинича скоріше послухаються».

Бабиничем же пан Анджей назвався за містечком Бабиничі, що лежало неподалік Орші й із прадідівських часів належало Кмитицям.

Закінчивши послання боязкими словами на свій захист, він знову втішився на думку про те, що робить першу послугу не лише

Володийовському і його друзям, а й усім полковникам, які не забажали на догоду Радзивіллові зрадити вітчизну. Відчував він, що нитка на цьому не обірветься. Становище, в якому він опинився, було й справді важким, просто-таки відчайдушним, але ж, бач, знайшлись якийсь засіб, якась рада, якась вузька стежина, що може вивести його на дорогу.

Тепер, коли він нібито вберіг Оленьку від помсти князя воєводи, а конфедератів од несподіваного нападу, перейнявся пан Анджей питанням, що ж йому самому робити.

Він порвав зі зрадниками, спалив за собою мости, хотів тепер служити вітчизні, покласти на вітвар її сили, здоров'я, життя, але як це зробити? Що вчинити? До чого докласти рук?

І знову йому подумалося: «Піти до конфедератів...»

Але що, як вони не приймуть його, як оголосять зрадником та зітнуть голову з плечей або, що ще гірше, проженуть із ганьбою?

— Уже ліпше нехай голову зітнуть! — вигукнув пан Анджей, згоряючи від сорому й власного приниження. — Здається, легше рятувати Оленьку, легше рятувати конфедератів, аніж своє добре наймення.

От коли можна було справді впасти у відчай.

Але знову закипіла юнацька його душа.

— Та хіба не можу я вчиняти набігів на шведів, як учиняв на Хованського? — сказав він собі. — Зберу ватагу, нападати на них, палитиму, рубатиму. Мені це не вперше! Ніхто не дав їм відсічі, а я дам, аж поки настане така хвилина, коли вся Річ Посполита питатиме, як питала колись Литва: хто цей молодець, котрий сам один сміливо йде у лігво лева? Тоді скину я шапку і скажу: «Подивіться, ось він я, Кмитиць!»

І така жагуча охота ратних подвигів узяла його, що він хотів вибігти з хати, наказати Кемличам із їхньою челяддю та своїм людям сідати на коней і вирушати у путь.

Але не встиг дійти до дверей, як відчув, наче хто в груди його штовхнув та відкинув назад від порога. Кмитиць зупинився посеред хати й дивився з подивом.

— Як? Невже цим не спокутую я своєї провини?

І він знову заходився говорити зі своїм сумлінням.

«У чому ж тут спокута? — питало сумління. — Ні, інше щось тут потрібне!» — «Що ж?» — питав Кмитиць. — «Чим же ще можеш ти спокутувати провину, як не важкою, відданою службою, чесною і чистою, мов сльоза? Хіба це служба — зібрати ватагу гультьїв і вихором носитися з нею полями й лісами? Хіба не тому хочеться цього, що пахне тобі бійка, як собаці смажене м'ясо? Бо не служба це, а забава, не війна, а гуляння в масницю, не захист вітчизни, а розбій! Ти ходив так на Хованського і чого ж домігся? Розбійнички, які нишпорять лісами, теж готові нападати на шведські загони, а звідкіля тобі взяти інших людей? Ти не будеш давати спокою шведам, але й обивателям не даси спокою, накличеш на них помсту ворога, і чого ж доможешся? Не провину спокутувати хочеш ти, нерозумний, а уникнути трудів!»

Так говорило Кмитицеві сумління, і Кмитиць бачив, що воно має слушність, і злість його брала, і кривдно було йому, що власне сумління говорить йому таку гірку правду.

— Що ж мені робити? — сказав він нарешті. — Хто дасть мені пораду, хто допоможе?

І враз ноги самі під паном Анджеєм підігнулися, він упав біля тапчана на коліна й почав ревно молитися Богу, від щирої душі просити його, від усього серця.

— Господи Ісусе Христе, — говорив, — змилуйся наді мною, як змилювався ти на хресті над розбійником. Прагну я очиститися від гріхів моїх, почати нове життя і чесно служити вітчизні, але не знаю, нерозумний, як це зробити. І зрадникам цим служив я, Господи, не так через злість, як із дурного розуму. Просвіти ж мене й напоум, даруй мені втіху у скорботі моїй і спаси у милосерді своєму, бо гину я...

Тут голос у пана Анджея затремтів, він почав бити себе в широкі груди, аж гул пішов по хаті, й усе повторював:

— Будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного!

Потім склав молитовно руки і, здійнявши їх, провадив далі:

— А ти, Пресвята Владичице, єретиками знеславлена у вітчизні моїй, заступися за мене перед сином своїм, спаси мене, не покинь у печалі й скорботі моїй, і служитиму я тобі, й відплачу за паплюження твоє, щоби смертної години берегла ти нещасну душу мою!

Коли молився так Кмитиць, сльози, як горошини, покотились у нього з очей. Нарешті схилив він голову на тапчан і застиг у мовчанні, ніби очікуючи, що ж дасть ця його ревна молитва. Тиша запанувала у хаті, тільки сильний шум поблизьких сосен долинав знадвору. Та ось рипнули друзки під важкими кроками за вікном і почулися два голоси.

— Як гадаєш, пане вахмістре, куди ми звідси поїдемо?

— Та чи я знаю?! — відповів Сорока. — Поїдемо — та й годі! Може статися, далеко, аж до короля, котрий стогне під шведською п'ятою!

— Невже це правда, що всі його покинули?

— Але Господь Бог його не покинув.

Кмитиць раптово підвівся. Спокійне і ясне було його обличчя. Рицар ступив до дверей та, відчинивши їх, наказав жовнірам:

— Коней тримати наготові, пора в дорогу!

³ Особисто (лат.).

⁴ Сили, війнство (лат.).

РОЗДІЛ III

Відразу заворушилися жовніри. Вони раді були вибратися з лісу в світ далекий, тим паче, що досі боялись, як би їх не наздогнала погоня, послана з волі Богуслава Радзивілла. Старий Кемлич попрямував у хату, розміркувавши, що знадобиться Кмитицю.

— Хочеш їхати, пане полковнику? — спитав він, заходячи до хати.

— Еге ж. Виведеш мене з лісу. Ти тут усі стежки знаєш?

— Знаю. Тутешній я. А куди хочеш їхати, пане полковнику?

— До короля.

Старий позадкував од подиву.

— Царице Небесна! — вигукнув він. — До якого короля, пане полковнику?

— Та вже ж не до шведського.

Кемлич не лише не стямився, а й хреститися почав.

— Ти, пане полковнику, мабуть, не знаєш, що люди говорять. Король, подекують, у Силезії сховався, бо всі його покинули. Навіть Краків ув облозі.

— Поїдемо до Силезії.

— Так, але як же пробитися крізь шведів?

— Чи по-шляхетському, чи по-хлопському, чи в сідлі, чи пішки — все одно, аби пробитися!

— Одначе ж часу на це бозна-скільки треба...

— Часу маємо вдосталь. Але я був би радий якнайскоріше...

Кемлич перестав дивуватися. Старий був надто хитрий, аби не здогадатися, що є якась особлива і таємна причина цієї поїздки pana Кмитиця, й відразу тисяча здогадів зароїлась у нього в голові. Те, що жовніри Кмитиця, яким пан Анджей наказав берегти мовчання, нічого не сказали ні самому Кемличеві, ні його синам про викрадення князя Богуслава, то старий вирішив, що радше віленський воєвода посилає молодого полковника до короля з якимось дорученням. Він тому пристав на цю думку, що знав Кмитиця як гарячого прихильника гетьмана і чув про його заслуги перед князем: на все Підляське воєводство прокричали про них конфедератські хоругви, ославивши Кмитиця недолюдком і зрадником.

«Гетьман довірену людину посилає до короля, — подумав старий, — отже, хоче миритися з ним та відступитися од шведів. Либонь, не до снаги йому стало терпіти їхню владу. Навіщо ж інакше було посилати до короля?»

Старий Кемлич недовго над цим розмірковував, у нього зовсім інше було на гадці, він подумував уже про те, який би зиск мати від цього. Якщо послужить він Кмитицю, то послужить і гетьманові й королю, а вже вони не залишать його без щедрої винагороди. Милість таких владик знадобиться і на той випадок, якщо доведеться тримати відповідь за давні гріхи. До того ж, напевно, буде війна, уся країна запалає, а тоді здобич сама піде до рук. Усе це усміхалося старому, та й звик він підкорятися Кмитицеві, хоча досі боявся його як вогню і водночас мав до нього прихильність, котру пан Анджей пробуджував у підлеглих.

— Адже тобі, пане полковнику, — сказав він панові Анджею, — усю Річ Посполиту від краю до краю доведеться проїхати, щоб потрапити до його величності короля. Шведські гарнізони — це пусте, міста об'їхати можна, лісами пробратися. Біда в тому, що й ліси, як завше у смутні часи, стали притулком для розбійницьких зграй, вони нападають на подорожніх, а в тебе людей мало...

— Поїдеш, пане Кемличу, зі мною вкупі з синами та челяддю, от і буде нас більше.

— Накажеш, пане полковнику, то й поїду, та тільки чоловік я бідний. Лише скрута тут у нас. Як же мені покинути все добро і дах над головою?

— Як зробиш щось — нагороду дістанеш, та й ліпше вам ноги виносити звідси, поки голови цілі.

— Святі угодники Божі! Що це ти говориш, пане полковнику? Як же так? Що мені, ні в чому не винному, може загрожувати тут? Кому я перейшов дорогу?

— Знають тут усі вас, гультяїв! — відповів йому на це пан Анджей. — Було у вас сільце з Копистинським, то ви його зарубали, а потім од суду втекли і в мене служили, відтак викрали табунок, котрий як здобич я узяв...

— О Господи! Пресвята Богородице! — вигукнув старий.

— Зачекай і помовч! А потім у старе лігво повернулися, почали нищпорити кругом, як розбійники, коней викрадати і здобич брати. Не відпирайся, тобі я не суддя, а ти сам краще знаєш, чи правду я кажу. Крадете коней у Золотаренка — що ж, це добре, крадете коней у шведів — і це добре. Та коли зловлять вони вас, то шкуру злуплять. А втім, то їхня справа.

— Дуже добре ми робимо, дуже добре, — відповів старий, — бо тільки у ворогів викрадаємо.

— Неправда, — ви й на своїх нападаєте, мені вже у цьому твої синки зізнались, а це просто розбій, ганьба для шляхетського звання. Соромно вам, пройдисвіти! Не шляхтою вам бути, а хлопами!

Почервонів після цих слів старий битий жак.

— Кривдиш ти нас, пане полковнику! Пам'ятаємо ми про наше звання і конокрадством, як хлопи, не промишляємо. Ми коней ночами з чужих стаєнь не виводимо. От із лугу прихопити табунець або взяти як здобич — то інша річ. Це річ дозволена, і нема в цьому за воєнних часів для шляхтича нічого ганебного. А кінь у стайні — річ свята, і поцупить його хіба що циган, жид або хлоп, — не шляхтич! Ми цього, ваша милосте, не чинимо. Але війна — то війна!

— Хоч би й десять війн було, ти можеш брати здобич тільки в бою, а якщо шукаєш її на великій дорозі, — розбійник ти!

— Бог свідок, ні в чому ми не винні.

— Але каші тут уже наварили. Одне слово, краще вам чухрати звідси, бо рано чи пізно не минути шибениці. Поїдете зі мною, вірною службою спокутуєте свою провину і добре ім'я повернете. Беру вас на службу, а там пожива буде ліпша, ніж тут на конях.

— Поїдемо ми з тобою, пане полковнику, куди хочеш, і крізь шведів тебе проведемо, і крізь розбійників, бо утискають нас тут, правду кажучи, злі люди, — страшна річ. А за що? За що? За наші злидні, тільки за наші злидні! Може, зглянеться Бог над нами і спасе від біди!

Старий Кемлич мимоволі потер руки, й очі у нього зблиснули.

«Таке тут зчиниться, — подумав він, — увесь край кипітиме, а тоді лише дурень не скористається».

Але Кмитиць глянув на нього бистрими очима.

— Тільки не пробуй зрадити мене! — грізно сказав він. — Не витримаєш — лише Бог урятує тебе від покари!

— Ми не такі! — понуро відповів Кемлич. — Скарай мене Бог, якщо тільки я таке помислю!

— Вірю! — промовив після короткого мовчання Кмитиць. — Зрада, адже вона гірша за розбій, жоден розбійник такого не зробить.

— Що тепер твоя милість накаже? — запитав Кемлич.

— Найперше слід негайно двох гінців відіслати з листами. Чи нема у тебе моторних хлопців?

— Куди їхати треба?

— Один до пана воєводи поїде, але самого князя йому бачити не треба. Нехай віддасть листа у першій же князівській хоругві й повернеться, не дочекавшись відповіді.

— Смоляр поїде, він хлопець моторний і бувалий.

— Гаразд. Другого листа треба відвезти на Підляшшя, розшукати там лауданську хоругву пана Володийовського і листа вручити самому полковникові.

Старий хитро підморгнув і подумки спитав себе: «Та ви, я бачу, на всі боки, і з конфедератами злигуєтеся. Спекотне буде діло, спекотне!»

А вголос він сказав:

— Пане полковнику, якщо лист не такий пильний, чи не віддати його комусь дорогою, коли виїдемо з лісу? Сила-силенна шляхти допомагає конфедератам, і всякий залюбки відвезе їм листа, а у нас зайвий чоловік залишиться.

— Це ти розумно розсудив! — відповів Кмитиць. — Воно й ліпше, якщо листа доправить чоловік, який не знатиме, від кого він. А чи скоро ми виїдемо з лісу?

— Та як твоя милість забажає. Можна їхати і всі два тижні, можна вибратися й завтра.

— Ну, про це згодом, а зараз, пане Кемличу, слухай мене пильно!

— Слівця не пропущу, пане полковнику!

— У всій Речі Посполитій, — почав Кмитиць, — славили мене недолюдком гетьманським, а то й просто шведським прислужником. Якби знав король, хто я, він би міг мені не повірити і зневажити мій задум, а наміри мої, Бог свідок, чисті! Слухай же, Кемличу!

— Слухаю, пане полковнику!

— Отже, звати мене не Кмитиць, а Бабинич, зрозумів? Ніхто не повинен знати мого справжнього імені. Спробуй тільки рота розкрий,

КУПИТИ